
Reflexen

H.G.L. Peels

Een oud artikel

Theologen zijn mensen van tekst en taal. Wikken en wegen van woorden is hun dagelijks werk. Zij hebben besef van de waarheid van de wijsheid, dat het juiste woord op het juiste moment is als een gouden appel op een zilveren schaal (Spr. 25:11). De dominee die zijn preek voorbereidt of in een spannend pastoraal gesprek zoekt naar de goede woorden. De bijbelvertaler die van tekst tot tekst de alternatieven overweegt. De student die tijdens zijn studie theologie worstelt met oude talen en nieuwe woorden, en zijn docent die hem leert zorgvuldig en competent om te gaan met tekst en taal, met het Woord van toen en de taal van thans. Langs verschillende wegen kwam dit in de vroege zomer langs, een aanleiding om er in deze reflexen enkele overwegingen aan te wijden.

Onlangs zat ik wat te bladeren in een oud artikel van de hand van de nieuwtestamenticus F.W. Grosheide. Zijn naam is bekend, in zijn dagen was hij een productief theoloog: diverse delen in de Korte Verklaring en in de Van Bottenburgreeks, eindredacteur van de Christelijke Encyclopedie, voorzitter van het NBG en de commissie Nieuwe Testament bij de Vertaling-1951. Het artikel heeft als titel 'De zielkundige Beschouwing der Taal', en werd in 1917 gepubliceerd in de zesde jaargang van *Bloesem en Vrucht*, een tijdschrift dat in de jaren twintig van de vorige eeuw door een vereniging van jonge christelijke letterkundigen werd uitgegeven. Ik geef enkele van zijn gedachten weer.

Grosheide betoogt in dit artikel, dat de taal een zielkundig verschijnsel is en zielkundig moet worden beschouwd. Beter dan schrijftaal is spreektaal in staat om de zielsinhoud weer te geven. Schrijftaal heeft namelijk als nadeel 'dat ze gezien en niet gehoord wordt'. *C'est le ton, qui fait la musique* - en die muziek ontbreekt nu eenmaal in het geschreven woord. Zeker bij het vertalen is de zielkundige beschouwing der taal van belang. Er komt immers een hele denk- en leefwereld mee in de woorden van de Schrift. De vertaler moet die 'vreemde gedachten' pogen te grijpen en in zijn vertaling adequaat weergeven, desnoods ten koste van de taalvormen van de brontekst. 'Zo is er bijvoorbeeld nooit zotter regel opgesteld, dan dat een vertaler één woord altijd

door hetzelfde woord heeft weer te geven (...) als het moet ter wille van de gedachte, geve men den vorm vrij prijs’.

Het is een gedateerde uiteenzetting, een taal- en literatuurwetenschapper zal hierover vandaag de dag zoveel meer kunnen zeggen. Toch aardig om te lezen, en op onderdelen roept zijn visie nog steeds herkenning op.

Worstelen met woorden

Als weinig anderen weten bijbelvertalers wat worstelen met woorden is. Het was mij een voorrecht om dat de laatste paar jaar van dichtbij mee te maken, als lid van de Begeleidingscommissie van de revisie van de NBV. Komende maand oktober wordt dan ten slotte de NBV21 gelanceerd. Bij de introductie van de NBV in 2004 was er veel reuring: een stroom van artikels, commentaren, deputatenrapporten en zelfs hele boeken in reactie op de Nieuwe Bijbelvertaling. Ik vermoed dat er nu veel minder drukte rondom de verschijning van deze bijbelvertaling zal zijn, niet het minst omdat de revisie evidente verbeteringen heeft aangebracht en de zeggingskracht van de vertaling heeft versterkt. Alle eerdere commentaar op de NBV is verwerkt, de tekst van de hele Bijbel opnieuw bekeken, waarbij woorden zorgvuldig werden gewikt en gewogen.

Het volle pond geven zowel aan de brontekst, alsook aan de ontvangende taal – in de woorden van Grosheide: hoe grijp je de vreemde gedachten in de bijbelwoorden het best om die in je vertaling weer te geven? Een paar voorbeelden. Een bekende *crux interpretum* is Job 42:6, nota bene een kernvers in het boek. In de klassieke vertalingen en uitleg lasen we hier dat Job zijn eerdere woorden herroept en boete doet op stof en as. Maar wat zegt hij daar nu eigenlijk mee? Dit bleef altijd wat onduidelijk. In de grondtaal staan hier twee werkwoorden: *m’s* ‘verwerpen’ en *nchm* ‘berouw hebben’ of ‘troosten’. Jobs ‘verwerpen’ kan niet slaan op zijn eerdere onschuldverklaring (zie vers 7!), maar wel op zijn beschuldigingen aan Gods adres. ‘Verwerpen’ betekent dan: wegleggen, ermee stoppen, er het zwijgen toedoen. Het tweede werkwoord kan goed met ‘zich troosten’ vertaald worden (de betekenis ‘troosten’ heeft *nacham* ook elders in Job), en ‘stof en as’ is aanduiding van het kwetsbare/sterfelijke leven, hier in het bijzonder Jobs lijdenservaringen. In de NBV21 luidt de vertaling nu: ‘Daarom zal ik verder zwijgen, nu vind ik troost voor mijn kommervol bestaan’. Het vers laat zien dat Jobs moeitevolle situatie nog hetzelfde is, maar dat zijn geestesgesteldheid is veranderd: door de ontmoeting met de HERE (Job 38-41) heeft Job God pas goed leren ‘zien’, en beseft hij dat het zinloos is om God ter verantwoording te roepen – zoals hij eerder deed – daar ziet hij nu dan ook verder van af. Tegelijk heeft Job ontdekt dat wat hem overkomt, niet betekent dat God hem straft of heeft verlaten. Dat is

het wat hem uiteindelijk troost biedt. Door deze zorgvuldige vertaling wordt duidelijk wat Job zegt, en dit past heel goed in deze context. Hoeveel uren besteed zijn aan het nemen van deze vertaalbeslissing weet ik niet, maar het was een mooi voorbeeld van worstelen met woorden. Zoiets vond ook plaats in de discussie over het jeukwoord 'huidvraat' in de NBV. Dit werd uiteindelijk veranderd in 'een huidziekte die onreinheid veroorzaakt'. Terugkeer naar 'melaatsheid' of 'lepra' was geen optie, omdat deze termen het Hebreeuwse *tsara'at* en het Griekse *lepra* niet dekken. Heel lang is ook gesteggeld over de vertaling van het verbum *paqad* in het tweede gebod van de decaloog: laat God de (klein)kinderen 'boeten' voor de zonden van hun vaderem, of roept Hij hen daarvoor ter verantwoording? Hoe ver reikt de idee van collectieve verantwoordelijkheid, die onze cultuur zoveel vreemder is?

Bij al dit geworstel met woorden blijkt steeds weer dat Grosheide een punt had met zijn zielkundige dimensie van de taal. Discussies over grammatica, semantiek en syntax zijn belangrijk en waardevol, maar niet persé doorslaggevend. In de weergave die je kiest komen metterdaad een denk- en leefwereld mee. Hoe landen de woorden vandaag de dag – dat moet nadrukkelijk in beeld zijn. Letterlijk vertalen 'dicht bij de grondtekst' wordt soms gezien als het meest betrouwbaar, maar dit is een misvatting. Met de keuze van een grammaticaal en semantisch correcte vertaling kun je ondertussen toch de communicatieve boot missen. Omgekeerd loop je met een cultureel transformerende weergave het risico dat je inhoudelijk iets wezenlijks gaat missen.

Dit laatste speelt ook een rol in de discussie over het verdwijnen van de term 'tucht' in de conceptkerkorde van de straks geünieerde GKV-NGK. Het motief hiervoor was dat kerkenraden zich vandaag zo verlegen voelen bij de tucht, dat de bestaande kerkorde niet meer aansluit bij de praktijk. Inhoudelijk zal er niets veranderen, verzekeren de kerkrechtdeskundigen, het brede kader van onderling toezicht en kerkelijke maatregelen blijft gehandhaafd. Hier waren critici niet gerust op, gezien de reacties in de pers. Gewezen werd op het geheel geaccepteerde gebruik van 'tucht' in het alledaagse leven: wettelijk tuchtrecht als onderdeel van het publieke recht, tuchtcolleges in het leger, de gezondheidszorg en de sportwereld, et cetera. De dichteres Ria Borkent kwam met een fraai voorbeeld van 'tucht' als positief woord in een gedicht van Ida Gerhardt: 'Kom, winter, met uw kou, uw tucht.' Waarom dan in de kerk het woord 'tucht' laten vervallen?

Toch begrijp ik de opstellers van deze conceptkerkorde wel. Ze hebben gelijk: het landt in kerkelijke kring al minder, we worden beducht voor 'tucht'. Scherpe grenzen trekken doen we niet zo snel meer, misschien omdat in het verleden maar al te vaak verkeerde grenzen werden getrokken, of omdat dit gepaard ging met dwang en heerszucht. Tucht vraagt om een diepgeestelijke

context, wars van dwang en macht. Hier komt bij, dat wij anno 2021 de persoonlijke autonomie steeds hoger in het vaandel hebben. Je kunt je afvragen wat er van de bijbelse aansporing om elkaar te vermanen in de praktijk nog terecht komt. Wat de Bijbel ‘vermaan’ noemt, ervaren wij al snel als bemoeizucht en inbreuk op privacy. Niemand kan zich geheel onttrekken aan de dominante cultuur van individuele vrijheid. Maar speelt er nog niet veel meer mee? Tucht in de sport of in de poëzie is prima, maar voor het gevoel van velen niet in de wereld van het geloof. De noties van schuld en straf, van discipline en Gods toorn raken zomaar in de marge, als geloof primair betrokken wordt op persoonlijke ontwikkeling en welbevinden. Waar vroeger de dominee in de eredienst de lezing van Gods ‘wet’ of ‘de tien geboden’ aankondigde, spreekt hij nu liever over ‘de tien leefregels’ of nog een stap verder, over ‘de tien woorden’. Taal is sprekend, het is zaak op onze woorden te letten – en vooral om de inhoud te bewaren en te bewaken.

Gewoon letterlijk lezen (1)

Wikken en wegen van woorden gaat verder dan de enkele zinsdelen. Bij een goed verstaan van taal en literatuur hebben de grotere teksteenheid en de bredere context voorrang. Hoe leest gij, is de oeroude vraag die blijvend actueel is. Op een bepaalde manier keert die vraag in elke generatie weer. Daarbij klinkt op verschillende manier ook altijd weer de roep om zo dicht mogelijk bij de Bijbel te blijven en die als eenvoudige gelovige maar gewoon letterlijk te lezen. Die roep kun je, naar ik meen, op drieërlei niveau vernemen.

Ten eerste op het grondvlak van de kerk, bij veel mensen die moe zijn van alle veranderingen en theologenvisies en het world wide uitlegkundig web. Je bent als gelovige toch immers niet afhankelijk van geleerden en wetenschappers die met allerlei verklaringen komen en de bijbeltekst in een heel ander licht stellen dan jij eerst zag, dan jij van je ouders hebt meegekregen. Je krijgt het gevoel dat ze je de Bijbel afpakken met hun ‘wijsheid’. Het hoeft natuurlijk niet zo ver te gaan als de grijsaard die zei: ‘Ik geloof zeker dat Jona door de walvis is opgeslokt, want het staat in de Bijbel. Als er gestaan had dat de walvis door Jona was opgeslokt, had ik het ook geloofd, want de Bijbel is de waarheid.’ Ik herinner me gesprekken met mijn eigen moeder, die het weleens duizelde bij al die exegesen, en zei: ‘Ik houd me maar gewoon aan de Bijbel, die de HEERE mij heeft gegeven, als een licht op mijn pad.’ Dit letterlijk lezen is de praktijk van miljoenen christenen, en eerlijk gezegd heb ik hier zonder meer sympathie voor, vanwege de oprechte eerbied voor Gods Woord. Je neemt het zoals je het leest, daar hoeft geen bestudeerde verklaarder tussen te komen. Toch stuiten ook die ‘eenvoudige gelovigen’, als zij de Bijbel goed lezen, op allerlei vragen, en kunnen ze met letterlijk lezen vastlopen. Niet

omdat ze door schriftkritiek worden beïnvloed of zoiets, maar omdat de Bijbel zelf ons voor die vragen stelt. Direct al in het begin, bij het duidelijke verschil tussen Genesis 1 en 2 in de geschiedenis van de schepping. Verwarrend kunnen ook zijn de verschillen tussen Koningen en Kronieken (vergelijk bijv. 1 Kon. 16:27 en 2 Kron. 22:9 over het lot van koning Achazja), of die tussen de Evangelieën. Om nog maar te zwijgen over beeldtaal in profetie en apocalyptiek, die onmogelijk letterlijk genomen kan worden. En, zo probeer je uit te leggen, zo ‘eenvoudig’ zijn wij als bijbellezer nu ook weer niet, want we brengen wel onze eigen, moderne, verstaanskaders mee. Om met Grosheide te spreken: de zielkunde van onze eigen taal. Wat is eigenlijk ‘letterlijk’? Letterlijk lezen – niet naar wat ik als lezer intuïtief op de tekst leg, maar naar de zin en mening van de auteur/Auteur van deze tekst. De Bijbel is nu eenmaal geschreven in een taal en een wereld anders dan de onze. Een zo adequaat mogelijke vertaling en vertolking zijn nodig, niet alleen van het taalkleed maar ook van de tekstinhoud – in wisselende tijden en contexten. Hier past ons respect voor de weg die de Heilige Geest is gegaan in de openbaring van het Woord Gods.

Gewoon letterlijk lezen (2)

De roep om zo letterlijk mogelijk te lezen verneem je ten tweede ook in kerkelijke debatten en ontwikkelingen. Hoe meer je opschuift in de richting van kerkelijk-theologisch conservatief, des te sterker is de voorkeur voor letterlijk lezen en de nadruk op de historische feitelijkheid van de Bijbel. Dit heeft natuurlijk wel zijn redenen. Er zijn voorbeelden te over van uitholling van het schriftgetuigenis door eigenzinnige theologische constructies, door het scheiden van Schrift en Woord Gods, door de ontkenning van de inspiratie door de Geest. Met kracht is daarom in de traditie van de gereformeerde theologie en bijbelwetenschap altijd opgekomen voor de historische betrouwbaarheid van de Schrift, en houden we tekst en geschiedenis graag dicht bij elkaar, met afwijzing van de schriftkritiek. Wat je echter in de actuele ethische en kerkrechtelijke discussies ziet, is dat het directe letterlijk-historische lezen van de Bijbel als kenmerk van het ware in stelling wordt gebracht tegenover voortgaande hermeneutische bezinning. Het verwijt klinkt richting ‘de nieuwe hermeneutiek’ dat zij de Schrift op het procrustesbed van de cultuur legt. Zij die wetenschappelijk onderzoek serieus nemen en nadenken over vragen die dan bij het lezen van de Bijbel opkomen, kunnen zomaar in de beklagdenbank worden gezet.

Nu moeten we niet naïef zijn: het is heel goed mogelijk dat de bijbelse boodschap genuilkorfd wordt door het filter van denkpatronen die gedomineerd worden door modern-culturele voorkeuren. Die kant moet het nooit

op. Tegelijk dienen we ons *in hermeneuticis* te onthouden van snelle veroordelingen. Het zou kortzichtig zijn om te negeren of te ontkennen dat alle eeuwen door de Bijbel is uitgelegd door mensen die kind van hun eigen tijd waren, die in hun verstaan van het Woord Gods ook eigen cultureel bepaalde interpretatiekaders meebrachten. Die in het licht daarvan bepaalde lijnen en verbanden in de Schrift ontdekten, en bepaalde zaken in Gods Woord onder- of overbelichtten. Kennisname van de geschiedenis van de hermeneutiek ontspant en ontnuchtert, oog voor de veelkleurigheid van de schriftuitleg de eeuwen door werkt zelfs verdiepend. Het is echt een kwestie van ‘samen met alle heiligen’ (Ef. 3). Zeker, er was koren en er was kaf – maar je terugtrekken op het front van *tout court* letterlijk-historisch (hoezeer ook grote delen van de Schrift terdege zo te lezen zijn!) als ultiem criterium voor de exegese doet geen recht aan de veelvormigheid van de bijbelse literatuur, aan – nogmaals Grosheide – de ‘zielkunde’ van de bijbeltaal. ‘Letterlijk’ als lakmoesproef voor orthodoxie zal uiteindelijk ook niet werken, omdat de vragen op den duur toch weer zullen opkomen, bij een volgende generatie. Beter is het om samen in eerbied voor het Woord van onze God te zoeken naar een zorgvuldige hermeneutiek. Gereformeerde hermeneutiek heeft als voorheen, maar vandaag misschien nog meer dan voorheen, de weg te gaan tussen litteralisme/biblicisme en (post) modern liberalisme. Niet het woordje ‘of’ maar het woordje ‘en’ moeten we steeds weer spellen: tekst én geschiedenis, feit én interpretatie, menselijke auteurs én goddelijk Woord. En ons dan hoeden voor onjuiste tegenstellingen als die tussen Bijbel enerzijds en cultuur/wetenschap anderzijds.

Grosheide had gelijk: geschreven tekst zien we alleen, we horen die niet. Stel je eens voor, dat we die wél konden horen. Dat we in de straten van Jeruzalem onder het gehoor van Jeremia zouden staan, toen hij namens de HERE uitriep ‘Ach, dat Mijn hoofd water ware en Mijn oog een bron van tranen, dat Ik dag en nacht kon bewenen de verslagenen van de dochter Mijns volks!’ (Jer. 9:1). Of dat we bij Paulus in zijn huiskamer zaten, toen hij dicteerde: ‘Daarom, gelijk door één mens de zonde de wereld is binnengekomen en door de zonde de dood, zo is ook de dood tot alle mensen doorgedaan, omdat allen gezondigd hebben’ (Rom. 5:12). Je zou hun ogen zien met tranen daarin of met een vlamme blik, hun mimiek, wijzigingen in toonhoogte horen en het timbre in hun stem, tempo en articulatie, stilten die vallen. Hoeveel beter zouden we hun woorden dan kunnen verstaan, en zouden sommige misinterpretaties bij voorbaat zijn uitgesloten.

Ieder weet hoe belangrijk het is, zeker als het om gevoelige zaken gaat, dat je die niet per mail of app afhandelt, maar in een persoonlijke ontmoeting – waarbij je elkaar in de ogen ziet. Dit alles is bij ons lezen van de Bijbel niet mogelijk, we hebben alleen tekst en taal. Maar dat is niet weinig, het is veel: het

is het levende Woord van onze God, actueel tot op heden. Maar juist daarom, vanwege de gestalte van geschreven woord, is een absolute kern-eis in het bijbellezen: *liever langer luisteren*. De tekst beluisteren, bekloppen, onderzoeken, op het niveau van de woorden (semantiek), de zin (grammatica), de tekst-syntax en het genre, de samenhang van teksten (intertekstualiteit), en dat alles ten slotte in het geheel van de Schrift. Het is de tekst zelf die het mag zeggen, letterlijk-historisch of meer metaforisch. Nee, natuurlijk kun je dit alles niet vragen van een gemiddelde kerkganger. Maar wel van hen die geroepen zijn geestelijk leiding te geven, en leiding te geven ook aan het eenvoudige bijbel-lezen in de praktijk van alledag. Anderen daarin voorgaand in de prediking, de catechese, zelfs het pastoraat. Maar de Bijbel heeft het laatste woord. In dit hele proces van schriftverklaring is daarom de leiding van de Heilige Geest van zo diep fundamenteel belang. Bijbellezen en bidden zijn een twee-eenheid, ook juist voor de vakexegeet. Opdat ten slotte de Schrift óns bevangt, en pas daarna wij met onze uitleg komen.

Gewoon letterlijk lezen (3)

Ten derde bespeur ik de roep om de Bijbel maar ‘gewoon’ letterlijk te lezen, ook bij een jongere generatie studenten. Dit heeft naar het mij voorkomt een culturele achtergrond. Een groeiend probleem is dat taalbeheersing en literaire competentie bij de gemiddelde student afnemen. Een tendens in onze cultuur is die van de ont-lezing. Studenten theologie hebben vergeleken met vorige generaties studenten steeds kleinere bibliotheekjes. Nu zal dat hopelijk wel door digitale bibliotheken (Logos, Accordance) gecompenseerd worden – maar de vraag is hoe het met het lezen zelf staat. Ook de beeldcultuur zal hier mogelijk een rol spelen, een film kijken is makkelijker dan een boek lezen. Van de weeromstuit adviseer ik mijn studenten van tijd tot tijd om iets met ‘belles lettres’ te doen, te genieten van goede schrijvers uit verleden en heden, en van hun taal te leren. Veel effect sorteert mijn ouderwets vermaan niet – met menig schriftelijk werkstuk is het taalkundig armoe troef en moet je geregeld gissen naar wat bedoeld wordt. Studenten hebben moeite om langere stukken tekst goed te lezen, te interpreteren, samen te vatten, en dan ook nog zélf een langere tekst schrijven? Je krijgt de indruk dat jongeren zich steeds vaker voeden met snelle nieuwsberichten en de korte, feitelijke informatie via sociale media. Prachtige middelen, mailen en appen, maar wat doet het op den duur met het taalvermogen. Onze moderne communicatiecultuur is gericht op de snelle overdracht van zakelijke informatie, met het risico van *fake news* en het belang van *factchecking* et cetera. *All-in* staat taal vooral in dienst van informatieverschaffing. Dit alles werkt op den duur onherroepelijk door in het lezen en interpreteren van de Bijbel. De primaire neiging wordt

dan onwillekeurig om de bijbeltekst maar gewoon zo letterlijk mogelijk te lezen als bron van informatie.

Het is een mooie uitdaging om bij exegese en hermeneutiek de studenten te laten zien, dat de functie van taal, en zeker de taal van de Bijbel, zoveel meer is dan alleen het verschaffen van (zakelijke) informatie. Dat taal en tekst ook beeldend-*evocatief* zijn, de lezer aanspreken en een *appèl* op hem doen. Dat taal werelden oproept, dat *imaginatie* en *visualisering* worden ingezet om het gelezene te verstaan. Dat in de Bijbel een veelheid aan literaire genres wordt gebruikt, dat een spreuk bewust raadselachtig kan zijn en profetie niet hetzelfde is als ‘voorspelling’, dat *liefdespoëzie* een eigen zeggingskracht en *historiografie* heel eigen accenten en *verhaalconventies* heeft, waarbij wij onze verlangens van precisie en ‘het moet kloppen’ even moeten parkeren. Dat het dilemma tussen ‘geschiedenis’ (feit) óf ‘verhaal’ (fictie) niet juist is (mijn studenten krijgen de term ‘geschiedverhaal’ mee tijdens hun opleiding). Dat je niet moet pogen alle verschillen te harmoniseren, omdat ook het tekstuele reliëf theologisch telt. De Heilige Geest heeft veel taalkundig-literaire pijlen op zijn boog, om zo te zeggen. Elk van die pijlen is bestemd om doel te treffen, in het hart van de mens. Op een bepaalde manier heeft ook dit te maken met wat Grosheide de ‘zielkunde’ van de (bijbel)taal noemde. Samen leren om in, tussen en achter de regels eerbiedig de toon te horen die de muziek maakt – daar komt het in het bijbellezen eigenlijk op neer.

Benoemingen en promoties

Er is veel in beweging, in theologisch Nederland. De situatie is niet te vergelijken met een kwarteeuw geleden. Er zijn zorgen over dalende studentenaantallen, krimpende financiën en de locatieproblematiek, maar tegelijk is er de uitdaging om de vleugels steeds verder uit te slaan, meer dan voorheen soms ver over de grenzen heen. Met veel inventiviteit en creativiteit worden nieuwe studietrajecten ontwikkeld en aangeboden, zoals bijvoorbeeld de nieuwe eenjarige Master Herbronning Gereformeerde Theologie (Living Reformed Theology) die deze maand aan de TUA van start ging, of een nieuwe minor theologie en ecologie aan de TUK. Graag wensen we sterkte en wijsheid toe aan de bestuurders van de instellingen, te midden van al deze ontwikkelingen. Dat geldt zeker ook prof. Maarten Wisse, die we hartelijk feliciteren met zijn benoeming als rector aan de PThU. Deze maand volgde hij prof. Mechteld Jansen op, die deze functie gedurende zeven jaar heeft bekleed. Het stroomlijnen van het proces van de verhuizing van de PThU naar de juiste locatie zal ongetwijfeld veel aan energie en geduld vergen.

Andere benoemingen werden gedaan, verrassend op een na steeds met ingang ook van deze maand september: hen allen willen we graag van harte

gelukwensen met hun aanstelling, en vruchtbare jaren toewensen op de post die ze kregen toevertrouwd. Per 1 augustus werd door de Stichting voor Christelijke Filosofie en de TUK prof. Jan van der Stoep benoemd tot bijzonder hoogleraar christelijke filosofie en universitair hoofddocent. Binnen de TUK zal hij verbonden zijn aan het Neo-Calvinism Research Institute. Van der Stoep combineert zijn nieuwe functie met de leerstoel christelijke filosofie aan de Wageningen Universiteit. Als hoogleraar Christelijke pedagogiek werd aan de TUA prof. Bram de Muynck benoemd; voor de helft van zijn tijd blijft hij als lector christelijk leraarschap verbonden aan Driestar educatief te Gouda. Aan dezelfde instelling in Gouda startte deze maand dr. Jan van Doleweerd als associate lector voor het godsdienstig vormingsonderwijs, om een bijdrage te leveren aan de professionalisering van PC GVO-docenten en van leraren in het bijzonder onderwijs. Aan het Hersteld Hervormd Seminarie te Amsterdam werd als docent exegese, bijbelse theologie en hermeneutiek benoemd de christelijke gereformeerde dr. Pieter de Boer, die vorig jaar januari aan de TUA promoveerde op een proefschrift over Psalm 110. Hij is opvolger van dr. Piet de Vries. Tegelijk met hem werd aan deze instelling ook dr. Benno Zuiddam benoemd als docent ethiek. Aan de KU Leuven werd dr. Piet Verhagen benoemd tot bijzonder hoogleraar aan de faculteit theologie en religiewetenschappen, met als leeropdracht 'Levensbeschouwing en geestelijke volksgezondheid, met bijzondere aandacht voor psychiatrie en spiritualiteit'. Initiatiefnemer voor de leerstoel was het kenniscentrum voor levensbeschouwing en geestelijke volksgezondheid (KSGV) dat daartoe een samenwerking aanging met GGz Centraal te Amersfoort.

Op het vlak van promotieonderzoek zijn de volgende namen en titels te noemen, in chronologische volgorde:

Op 15 april promoveerde aan de TUK en TUA (*joint!*) G.J. Baan met de studie *Der Heiland lebt. De drie vroegste Paascantates van Johann Sebastian Bach: een theologisch-muzikale analyse*; promotoren waren prof. A.A. Clement, prof. F. van der Pol en prof. H.J. Selderhuis.

Een paar dagen later, 19 april, ook aan de TUA, promoveerde D.H. Kranendonk met zijn studie *Paul Bayns's Pastoral Teaching of Predestination*, onder de supervisie van prof. H.J. Selderhuis en prof. M.A.G. Haykin.

Bij prof. S. Paas en prof. E.A.J.G. van der Borgh promoveerde op 11 mei aan de VU C.J. Widmer, met de studie *Reformed and Ever-Reforming: The Possibility of a Reformed Ecclesiology for Missionary Congregations in Multicultural Contexts*.

Een andere belangwekkende promotie vond plaats op 25 mei aan de ETF: A. Mäkipää, *The Narrow Path from Human Capability to Social Progress: Insights from the Theological Anthropology of Emil Brunner for Contemporary*

Economic & Social Sciences. Promotoren waren motoren: prof. P. Nullens en dr. S.C. van den Heuvel.

Op 9 juni behaalde J. Riphagen zijn doctorsgraad aan de VU na de verdediging van zijn proefschrift *Church-in-the-Neighbourhood: A Spatio-Theological Ethnography of Protestant Christian Place-Making in the Suburban Context of Lunetten, Utrecht* (promotoren: prof. H.C. Stoffels en prof. M. Klaver).

Een multidisciplinaire studie werd door B.J. Heusinkveld gepresenteerd bij zijn promotie aan de TUK op 11 juni: *De betere mens. Een medisch-ethisch kader voor mensverbetering vanuit christelijk perspectief* (promotoren: prof. H. Jochemsen, prof. G. Glas en prof. H.G.L. Peels).

Aan de TUA promoveerde op 15 juni A.C. Neele, *'That which we have seen': Philosophical-Homiletical Foundations towards a Phenomenology of Sermon Preparation and Preaching*, met als promotoren ons redactielid prof. M.J. Kater, en dr. V. Emma-Adamah.

Op 18 juni werd aan de PTHU Groningen door K. Stijkel zijn proefschrift verdedigd: *Visualising the Vision - A study of the Plan of Ezekiel's Temple*, bij prof. K. Spronk en prof. E. van Staalduine-Sulman.

Ten slotte dan op 2 juli aan de TUA: N.C. Smits, *Plaatsbereiding. Verzoening in Christus bij Hans Joachim Iwand en Eberhard Jüngel*. Promotor is, hoe kan het anders bij zo'n titel, prof. G.C. den Hertog.

Als we het rijtje zo eens overzien, kunnen we vaststellen dat er nog wel gestudeerd wordt. Ook, dat we nog lang niet uitgestudeerd zijn. Wat een boeiend palet aan studies werd in korte tijd gepresenteerd. Met dank aan alle promovendi en hun promotoren, die zich hiermee ingespannen hebben om de theologische wetenschap met nieuwe inzichten te verrijken.